

Szarka László:

Nemzetállami és államépítő nacionalizmusok. A magyarországi nemzetiségi kérdés átalakulása az első világháború éveiben.

In: Takács Zoltán – Ricz András (szerk.): Regionális kaleidoszkóp. Regionális Tudományi Társaság, Szabadka, 2014, 139-147.

BEVEZETÉS

Európa – azon belül a mi közös Duna-menti Közép-Európánk – történetét a 21. század elején magától értetődően szoktuk a nemzeti történelmek halmazaként elképzelni, tanulni és tanítani. Pedig a kontinens és az európai gondolat múltjában maguk a nemzetek is az évszázados integrációs és dezintegrációs folyamatok részeként nyerték el mai formájukat. A 19–20. század fordulóján azonban a dinasztikus elv helyett térségünkben a nemzetállami legitimitás került előtérbe, s a felbomlott orosz, török és Habsburg Birodalom helyén létrejött, gyakran a birodalmak etnikai sokszínűségét idéző nemzetállami rendszer működött a két világháború között (LEONHARD–HIRSCHHAUSSEN, 2010).

21. század eleji nemzeti vitáink jó része azokkal a kérdésekkel függ össze, amelyek a közép- és korai nemzeti királyságaink ezeréves határainak, a három „magyar tenger”, a shakespeare-i „cseh tenger”, a délszláv „beltenger” parttalan múltképeinek konfliktusaiból adódnak. A kisnemzetek nagy történelmi rendre azokkal a birodalomépítő erőmutatványokkal függnek össze, amelyek Róma és Bizánc örökségét próbálták helyreállítani, s folytatni a közép- és korai korban. A „nemzet valóságos historikuma” – a legtöbb nyelvre lefordított magyar történész, Szűcs Jenő kulcsfogalma – az elvaduló félben lévő neonacionalizmusok korában – minden (poszt)modern nemzet számára olyan szárnyas tükör lehetne, amelyben saját régi dicsőségét és mai valóságát is tisztábban láthatná, mint ha köldöknéző perspektívából igyekeznék szembesülni saját nemzeti mivoltával (SZŰCS, 1970).

Az első világháború centenáriuma kapcsán a kisebbségi magyar közösségek történeti önképét is érdemes ebből a szempontból végiggondolni. Lehet-e számunkra a bármily modern és demokratikus nemzetállam megoldás és kívánatos jövőkép? Megoldhat-e minden politikai, nemzeti, gazdasági konfliktust? – (MARKÓ, 2014; MAJTÉNYI, 2007).

A BALKÁN NEMZETÁLLAMI ÁTALAKULÁSA ÉS A SOKNEMZETISÉGŰ MAGYARORSZÁG

A Balkán-félsziget 19. század elején elkezdődött nemzetállami átalakulása az oszmán-török birodalom fokozatos visszaszorulásával, katonai, politikai vereségeivel párhuzamos folyamatként a 20. század elejére nagymértékben előrehaladt. Az osztrák-magyar diplomácia, s azon belül a magyar érdekeket képviselő külügyminiszterek, diplomaták igyekeztek kezdettől fogva jószomszédi viszonyt kialakítani az újonnan létrejött szerb, román, albán, bolgár nemzeti királyságokkal. Saját határain belül pedig Bécs és Budapest a délszláv tartományokban igyekeztek kevésbé akadályozni a nemzeti nyelv használatát, a szerb és muzulmán egyház autonómiáját, a szerb, horvát, szlovén kultúra fejlődését (DEMETER, 2007; DEMETER, 2014; BJELAJAC, 2014; FRIED, 2014). A kis nemzetek nacionalizmusai 1914 előtt nemcsak a délkelet-európai válságövezetben érvényesültek. Skandináviától a

Baltikumon át az egész kelet-közép-európai térségben megjelentek a hasonló államjogi törekvések (BOECKH, 1996).

Nem véletlen, hogy a Ferenc Ferdinánd ellen elkövetett merénylet után kialakult háborús hisztéria közepette a magyar kormány megpróbálta stabilizálni a dualizmus rendszerét, és megakadályozni a trialista, föderalista elképzelések felerősödését, az újonnan megszállt területek Monarchiához történő csatolását (NEUMANN, 2002). Ez ugyanis sem a Magyar Királyság egységes, centralizált közigazgatási rendszerével nem lett volna összeegyeztethető, sem pedig a magyar államdoktrínával. Ez utóbbi ugyanis 1867 után a magyar nemzetállam kiépítésére épült. A dualizmus kori magyar nacionalizmus tehát kifelé pozícióörző, befelé viszont erősen asszimilációra orientált volt.

Az autonóm Horvátország többségi nemzete mellett a többi nemzetiség esetében az 1868. évi nemzetiségi törvényben biztosított nyelvi, oktatási, egyházi jogokra – így a szerb és román görögkeleti egyház esetében az egyházi autonómia elismerésére, támogatására – szűkítette a nemzetiségi jogegyenlőséget. Tisza István 1913–1914 telén megpróbálta egyfajta paktumpolitikával átalakítani a nemzetiségi politika eszközrendszerét. Az 1915–1916-ban is folytatódó nemzetiségi tárgyalásai azonban sem a románokkal, sem a szlovákokkal nem érték el céljukat. A szerbekkel pedig a háború kitörését követően már csak a dél-magyarországi megyék főispánjain keresztül érintkezett. Tisza számára Magyarország integritásának biztosítása 1916-tól kezdődően tisztán katonai kérdéssé vált. 1918 októberében amiatt szorgalmazta személyes jó barátja, Burián István külügyminiszter lemondását, mert a béke-előkészítő kezdeményezéseiben figyelmen kívül hagyta a németekkel közös katonai érdekeket.

A másik fontos magyar államérdeket a Monarchia kelet- és délkelet-európai szomszédságpolitikájának konszolidálásában jelölhetjük meg. Ennek érdekében a magyar kormány Bosznia-Hercegovina annexióját követően arra törekedett, hogy a boszniai civil kormányzat pozitív lépéseivel, a pravoszláv egyházak támogatásával javítsa viszonyát Szerbiával, Romániával. A 20. század elején felerősödtek a cseh-szlovák egységtörekvések is. Ezek mögött részben – Tisza István megbélyegző kifejezésével szólva – a dualizmus kori „úrlovas magyar nemzetiségpolitikának” a felső-magyarországi szlovák régióban kifejtett erőteljes asszimilációs politikája állt. Másrészt az erős cseh gazdasági és hitelintézeti élet szereplői, valamint a kulturális elit, a történelem és utazások iránt érdeklődő tehetősebb polgárság a 19. század végén fedezte fel ismét a szlovákokat, akiket a csehek többsége mindig is a magyarok által elnyomott, ezért kevésbé fejlett cseheknek tartott. A „magyar Heródes” elől a „cseh Egyiptomba” menekülő szlovák tanulóifjúság jelentős része a Prágai Egyetemen kötött ki. A Liptó, Trencsén, Nyitra megyei diákok abban a prágai egyetemi körben váltak „csehszlovákká”, amelyet a húsz évvel később csehszlovák államot alapító Masaryk professzor is látogatott (VYŠNY, 1977).

A „csehszláv” és délszláv egységtörekvések, együtt a nagyromán egységmozgalmakkal már a világháború előtt jelentős mértékben politikai színezetet is kaptak. Közös államépítő programjaikat azonban csak a világháború éveiben, s akkor is elsősorban a politikai emigrációkban fogalmazták meg. A háborús nacionalizmusok dinamikáját, legitimitációját azonban egyszerre erősítették fel a nemzeti „hátszágban” terjedő nagyszláv, nagyromán szolidaritás eszméi, az Osztrák-Magyar Monarchia, s azon belül a Magyar Királyság nemzetiségpolitikai benuzsáltsága, valamint a saját geopolitikai céljaik érdekében a dunai régió nemzetiségi kérdéseit felhasználó antant-hatalmak.

A NACIONALIZMUSOK HÁBORÚS ÁTALAKULÁSA

Az első világháborúval foglalkozó magyar kutatók többsége kritikusan értékeli az első világháború kitörésekor játszott magyar szerepet (POLLMANN, 2004; POLLMANN, 2010; KOCSIS, 2014). Az 1914. augusztus–decemberi első, majd az 1915. őszi második szerbiai hadjáratot szintén igyekeznek reálisan értékelni. Az első hadjárat rossz előkészítését, Conrad főparancsnok és Potiorek tábornok szerbiai hadműveletek vezetőinek hibás döntéseit, valamint a civil szerb lakosság elleni kegyetlen büntetések brutalitását nevének nevezve, a legújabb centenáriumi magyar irodalom is kritikus elemzéseket adott (POLLMANN, 2000; GERŐ, 2014).

Ugyanakkor mind a magyar, mind pedig a nemzetközi historiográfia kiemeli a szarajevói merénylet után kiéleződött válsághelyzet azonnali háborús megoldásának alternatíváját és az 1914 júliusában közel három héten át ellenző Tisza érvelését. Eszerint Magyarország számára már önmagában a korlátozott szerbiai háború is több kockázatot jelentett, mint előnyt. A háborús konfliktus nemzetközi kiszélesedése pedig kezdettől fogva ellentétes volt mind a Monarchia, különösen pedig Magyarország érdekeivel (GALÁNTAI, 1980; DIÓSZEGI, 1984; FIZIKER, 2014).

Tisza közel háromheti halogatás után 1914 júliusában hozzájárult a Szerbia elleni támadást eredményező ultimátumhoz és hadüzenethez. A hadjárat célját később a délszláv egységtörekvések Ausztria–Magyarország ellen irányuló élet bírálva így fogalmazta meg. „Nekünk Szerbiának a monarchia integritását fenyegető orgyilkos merényleteit kellett megtorolnunk.” – (DIÓSZEGI, 1984). A magyar kül- és belpolitikai szempontok részben konvergáltak az osztrák-magyar birodalmi politika érdekével, részben viszont eltértek attól. A magyar nemzetiségpolitika asszimilációs tendenciái, a boszniai-hercegovinai kérdés kezelése pedig megnehezítették, sőt Románia és Szerbia esetében megakadályozták a szomszéd államokkal való közeledési törekvések sikerét. A világháború kirobbanásának súlyos következményei voltak a magyarországi nemzetiségi politikában: a balkáni hadműveletek miatt a szerb-, a horvát-, majd az északkelet-magyarországi orosz betörés nyomán a ruszin- és a szlovák-, Románia ambivalens magatartása következtében pedig a románkérdés külpolitikai kontextusa át- és felértékelődött. A nagyromán, délszláv és cseh-szlovák egységtörekvések, hasonlóan az ausztriai olasz, lengyel unifikációs törekvésekhez, fokozatosan internacionalizálták az addig elsődlegesen belpolitikai problémát.

Az annexiós válság, a rutén skizmaper, a csernovai templomszentelés szlovák konfliktusa, de különösen a Balkán-háborúk egyértelművé tették, hogy a Magyar Királyság területén élő románok, szerbek, rutének, szlovákok milyen erős szálakkal kötődnek a Monarchia másik részében, illetve a Monarchia szomszédságban levő néptársaikhoz. Ekkor alakult ki a cseh Karel Kramář vezetésével és a konzervatív szlovák, szerb, bolgár politikusok részvételével az a neoszláv mozgalom, amely a kis szláv nemzetek pragmatikus együttműködését szorgalmazta (VYŠNY, 1977).

A magyarországi nemzetiségi mozgalmak vezetői azonban tisztában voltak azzal, hogy a szarajevói merényletet, és az azzal összekapcsolódó nagyszerb törekvéseket elítélő közvéleménnyel nem volt tanácsos nyíltan szembefordulni. Ez a magyarázata annak, hogy 1914 nyaráról a nemzetiségi lojalitási megnyilatkozások mellett Magyarországon nemzetiségi ellenvéleményt csak a szerbek fogalmaztak meg (SZABÓ, 1976).

A magyarországi nemzetiségi konfliktusok háttérben meghúzódó, egyik legnyilvánvalóbb okot Tisza István a következőképpen határozta meg 1914 elején: „... a nemzetiségi kérdés, ez lélektani kérdés. Ennek a megoldása a lelkekben kell, hogy folyjon. Ennek a megoldása semmi egyéb, mint az, hogy a magyar állampolgári érzés a lelkekben erősebb legyen a faji kérdésnél. És ez hogyan érhető el? Ez csak azoknak az intézkedéseknek az összességével érhető el, amelyek alkalmasak arra, hogy a magyar állampolgársági érzést domináló erejűvé tegyék a lelkekben.” – (Idézi: BARABÁSI et al., 2011). Felismerve ennek a minden kisebbségi kérdés mögött meghúzódó lojalitás-dilemmának a súlyát, komolyságát, 1913–1915 között erőteljes kísérleteket tett arra, hogy megegyezzen a magyarországi románság egyházi, politikai képviselőivel, hogy azután ennek a román paktumnak az általánosítható elemeit egy jól körülhatárolt jogi eljárás keretében a többi magyarországi nemzetiségre is kiterjessze.

Ami a szerb háborús nacionalizmus, s annak magyarországi vonatkozásait illeti, az Osztrák-Magyar Monarchia Szerbia ellen vezetett sikertelen 1914. évi háborúiban, majd az 1915. októberi hadjárat nyomán az osztrák-magyar hadsereg és civil hatóságok által létrehozott Szerbiai Kormányzóságban négy fontos változást rögzíthetünk. A dél-magyarországi szerb kisebbségi kérdés kezelésében a budapesti kormány mindvégig igyekezett mértéktartó maradni. A magyarországi szerb pártok, egyházi intézmények vezetői közül csak a nyíltan Szerbia-párti vezetőket vagy a háború ellen fellépő értelmiségieket internálták. Maga Tisza nagy súly helyezett arra, hogy a szarajevói merénylet ne adjon okot a helyi hatóságoknak arra, hogy a bosznia-hercegovinai, horvátországi és a délvidéki szerbek ellen általános gyűlölethullám vagy tömeghisztéria alakuljon ki. Hasonlóképpen a délvidéki szerb egyház részéről is megpróbálták – a rendkívül nehéz helyzetben – megőrizni a folyamatos kommunikációs csatornákat és lehetőségeik szerint tompítani a helyi konfliktusokat (HERTWIG, 2014).

A háborús nacionalizmus logikája azonban ezeket a dualizmuskori rutin-eljárásokat már szinte teljes egészében hatástalanná tette. Az 1914. őszi szerbiai hadjárat nyomán kölcsönösen elkövetett és a támadó hadsereg részéről gyakran a civileket sem kímélő kegyetlenkedések, törvénytelen ségek rövid pár hét alatt – az 1848–49-es polgárháborúk kiélezett konfliktusai során tapasztalt – ellenállást és gyűlölethullámot váltottak ki. Különösen a Šabacnál, Valjevonál, Kolubaranál az osztrák-magyar hadsereg és a szerb oldalon harcoló, gyakran egyenruha nélkül harcoló komitácók által elkövetett tömeges megtorlások militarizálták a katonák és a hátszág népességének nemzeti identitását (POLLMANN, 2009; BRENDÉL–DEBRUYNE, 2014).

A budapesti kormány a háború második hónapjában szembesült az osztrák-magyar katonai hatóságok felkészületlenségével az átmenetileg megszállt szerbiai területeken. Minden követ megmozgatott annak érdekében, hogy Szerbia katonai legyőzését követően azonnal megjelenjen a lehetőleg magyar irányítás alatt álló polgári közigazgatásra is. Tiszának ezt a törekvését, Szerbia vereségét követően, 1916 januárjában Thallóczy Lajos kormányzói megbízásával átmenetileg és csak viszonylagosan siker koronázta. Máig vita tárgyát képezi, vajon az osztrák-magyar hadsereg és közigazgatás által megszállt Szerbiai Kormányzóság területén sikerült-e mérsékelni az osztrák- és magyarelles szerb nacionalizmust. Vannak vélemények, hogy a megszállás elleni partizánmozgalmak folyamatosan ébren tartották az ellenállást. Más vélemények szerint az okkupációs rendszer képes volt úrrá lenni a megszállt Szerbia civil népességének ellenállásán (GUMZ, 2009).

Tisza a kudarcot vallott 1914. évi szerbiai hadjáratokkal, illetve az 1915 őszen Szerbia katonai legyőzését és megszállását követően létrehozott osztrák-magyar katonai és polgári

kormányzat működésének megítélésében egyaránt felettebb kritikus volt. Ennek legfőbb oka az volt, hogy miként a szarajevói válság idején, úgy a világháború éveiben mindvégig a legfontosabb magyar különérdek az annexiómentes balkáni béke elérése volt, a szuverenitás és integritás kérdésében pedig egyfajta kölcsönös garanciális rendszer kialakítása szerepelt. Ezzel a magyar kormány szerette volna megakadályozni a Monarchia népességén belüli szláv túlsúly további megerősödését. Tisza bírálta az osztrák és részben horvát vezetés alatt álló katonai közigazgatás érzéketlenségét a szerbiai katonai és polgári megszállási kormányzatban. Nagy erőket mozgósított annak érdekében, hogy Thallóczy Lajos személyében magyar polgári kormányzója legyen a szerbiai civil megszállási hatóságnak (SZABÓ, 1976).

A magyar miniszterelnök ideig-óráig II. Vilmos német császárt, Bethmann-Holweg német kancellárt, valamint a német hadvezetést is meggyőzte arról, hogy Magyarország az erdélyi és a többi nemzetiségi kérdésben csak a győztes háború után léphet fel reformtervekkel. Szerinte minden engedmény a gyengeség jelének számított volna. Ennek megfelelően a pozícióörző magyar háborús nacionalizmus Tisza István 1917. áprilisi bukásáig nem változott (VERMES, 1994).

A Monarchia „kifelé gravitáló” nemzetiségei, nemzetei számára az 1914–1915. évi orosz betörések után az olaszok háborúba lépése jelentett erős jelzést. Az 1915. április 26-án az antanttal megkötött londoni titkos egyezményben Róma vállalta, hogy Dél-Tirol, Trieszt, Valona és Dalmácia jelentős részének odaigérése fejében egy hónapon belül hadat üzennek a Monarchiának. (RAUCHENSTEINER, 2013) A bécsi külügyminisztériumból a külföldi délszláv és csehszlovák emigrációs mozgalmakról rendszeresen érkező jelentések alapján, 1915–1916 fordulóján a magyar miniszterelnökség kezdte világosan felismerni a magyarországi nemzetiségek és nemzetiségi régiók elszakadásának veszélyét a világháború után. A nagyhatalmi diplomácia fokozatosan növekvő érdeklődése a Monarchia belső viszonyai iránt, nagyon rövid időn belül megváltoztatta a magyarországi nemzetiségi kérdés eredeti bel- és külpolitikai kontextusát. Ezt az ellenzéki román, szlovák és szerb politikusok kezdetben inkább ösztönösen, mint tudatosan, később egyre célratörőbben felismerték, és politikájuk alapjává tették (VERMES, 1994; HORVÁTH, 2014).

A SZERBIAI FŐKORMÁNYZÓSÁG KÉRDÉSE

A Szerb Királyság és Montenegró 1915–1918 közötti osztrák-magyar, német és bolgár megszállásának történetét az elmúlt években több munka is feldolgozta (SZABÓ, 1976; SCHEER, 2009; GUMZ, 2009). A magyar álláspont Szerbia jövőjével kapcsolatosan alapvetően nem változott meg azt követően sem, hogy 1915-ben Bulgária csatlakozásával sikerült a központi hatalmaknak katonailag legyőzni és elfoglalni az országot. Berchtold közös külügyminiszter 1915. januári kényszerű lemondása után a magyar miniszterelnök bizalmasának számító Burián István vette át a közös tárca irányítását. Tisza neki írott 1915. november 7-ei levelében a következőképpen vázolta a magyar érdekek felől megfogalmazott szerb dilemmát: „1. nem hiszek az azonnali szerb béke lehetőségében, 2. ha lehetőknek bizonyulna is, annak értékében nem hiszek, 3. a szerb hadsereg tönkremenésével eldöntöttnek látom a katonai szituációt a Balkánon, akár kötünk békét Szerbiával, akár nem.” – (TISZA IV., é. n.).

Tisza Szerbia sorsát illetően, Németország általi két lehetőséggel szembesült: A Monarchia vagy magába olvasztja Szerbiát vagy teljesíti Szerbia követeléseit. Tisza álláspontja ezzel kapcsolatosan: Szerbiát beolvasztani nem akarja senki, kielégíteni pedig nem tudja, mert

„Szerbiát mással, mint a nagyszerb állam megvalósításával nem lehet kielégíteni.” Ezek alapján Tisza így fogalmazta meg következtetését: „Nem egy kielégített, de egy rezignált, sorsába beletörődött Szerbia biztosíthatja déli határunkon a nyugalmat”. – (TISZA IV., é. n.). Mindvégig tiltakozott ugyan Szerbia annexiójának gondolata ellen, de elképzelhetőnek tartotta azt, hogy a macedón területek Bulgáriához, a dél-szerbiai területek egy része Albániához, a Száva–Duna mentén egy stratégiaileg fontos határterület Magyarországhoz kerüljön.

1916. január elején, amikor Montenegró megadta magát és békét kért a Monarchiától, Tisza elszánta magát arra, hogy a szerbiai katonai közigazgatással szemben érvényesítse azt az akaratát, hogy Szerbiában mielőbb vezessenek be polgári közigazgatást, amelynek élére Thallóczy Lajos levéltárost, a bécsi közös pénzügyminisztérium tisztviselőjét nevezzék ki, s ezzel véget vessenek a szerbiai katonai közigazgatás rengeteg panaszt kiváltó ellenőrizetlen működésének. „A Belgrádban garázdálkodott clique viselt dolgai természetesen kiszivárognak, főleg a szerb harctérről hazajött ellenzéki képviselők útján, (...) ami lelkiismeretlenül kavarja a legkényesebb dolgokat és mindaddig igen rossz hatást tehet, amíg arra nem hivatkozhatunk, hogy a kormányzóság kifogástalan módon szerveztetik.” – (TISZA IV., é. n.: 368.).

A kisnemzeti nacionalizmusok háborús átalakulásában azonban igen gyorsan végbement az a fajta radikalizálódás, amely élesen xenofób, gyűlölködő és egyértelműen ellenséges alapállást adott a nemzeti érületnek. Az egyes frontokon százezres, milliós nagyságrendű emberáldozatok, a civilekkel szembeni kegyetlenkedések, a menekülthullámok és a kíméletlen megszállási gyakorlatok következtében felerősödött a szeparatizmus és a nemzeti függetlenség vágya. A világháború kezdetének birodalmi nacionalizmusai még képesek voltak lojális katonákat faragni a monarchiák soknemzetiségű népességéből. Az elhúzódó és egyre pokolibb háborús események azonban a birodalmakkal szembe forduló kisnemzeti nacionalizmusokat erősítették fel, ami a világháború utolsó két évében tömeges parancsmegtagadásokhoz, szökésekhez, átállásokhoz, a nemzeti légiók kialakulásához vezetett. A Monarchia két domináns nemzete, az osztrák és a magyar saját hazáját, Ausztria–Magyarországot védelmezve majd csak a háború utolsó hónapjaiban dőbben rá arra, hogy a birodalom helyén neki is meg kellett volna védenie saját nemzeti területét.

IRODALOM

BALLA Tibor 2014 Az Osztrák-Magyar Monarchia hadereje, In: ROMSICS Ignác (szerk.): Magyarország az elő világháborúban, Budapest, Kossuth Kiadó–Hadtörténelmi Intézet és Múzeum 23–41.

BARABÁSI Kun József– ILLÉS Gábor– MARUZSA Zoltán (szerk.) 2011 Gróf Tisza István képviselőházi beszédei, VI. köt. Budapest, Tisza István Baráti Társaság, 251.

BJELAJAC, Mile 2014: Serbien in Erstem Weltkrieg, In: MARKOVIĆ, Gordana Ilić (szerk.): Veliki rat. Der

Grosse Krieg. Der Erste Weltkrieg im Spiegel der serbischen Literatur und Presse. Wien Promedia 47-71;

BOEKCH, Katrin 1996 Von den Balkankriegen zum Ersten Weltkrieg: Kleinstaatenpolitik und ethnische Selbstbestimmung auf dem Balkan, München, Oldenbourg

BRENDEL, Heiko–DEBRUYNE, Emmanuel 2014 Resistance and repression in occupied territories behind the Western and Balkan Fronts, 194-1918. In: DORNIK, Wolfram–

- WALLETZEK-FRITZ, Julia–WWDRAK, Stefan (Hg.): Frontwechcel. Österreich-Ungarn „Grosser Krieg”im Vergleich. Wien–Köln–Weimar, Böhlau Verlag, 235-258.
- DEMETER Gábor 2007 Kisállami törekvések és nagyhatalmi érdekek a Balkán-háborúk idején (1912-1913). Budapest, Hungarovox
- DEMETER Gábor 2014 A Balkán és az Oszmán Birodalom. Társadalmi és gazdasági átalakulások a 18. századtól a 20. század közepéig, Budapest, MT BTK Történettudományi Intézet, Budapest 2014.
- DIÓSZEGI István 1984 Tisza István és a világháború, In: DIÓSZEGI István: A magyar külpolitika útja. Tanulmányok. Budapest, Gondolat 278–287.
- FIZIKER Róbert: Ausztria –Magyarország az első világháborúban (1914–1918.). In: NÉMETH István (szerk.): Az első világháború 1914-1918. Tanulmányok és dokumentumok. Budapest, L’Harmattan,138–155.
- FRIED, Marwin 2014 Austro-Hungarian War Aims in the Balkans During World War I. London Palgrave Macmillan
- GALÁNTAI József 1980 Az első világháború. Budapest, Gondolat
- GERŐ András 2014: Az elveszett magyar „aranykor”, In: MARKÓ György – SSCHMIDT Mária (szerk.): Európai testvérháború. Közép- és Kelet-Európai Történelem és társadalomtudományért Közalapítvány, Budapest 2014.51-66.
- GUMZ, Jonathan E. 2009 Resurrection and Collapse of Empire in Habsburg Serbia, 1914-1918. Cambridge Military Histories. Cambridge, Cambridge University Press, 112-123.
- HERTWIG, H. Holger 2014 The First World War: Germany and Austria-Hungary 1914-1918, London– New York Bloomsbury Academic
- HORVÁTH Jenő: Olaszország semlegessége a Nagy Háború első kilenc hónapjában, In: NÉMETH István (szerk.): Az első világháború 1914-1918. Tanulmányok és dokumentumok. Budapest, L’Harmattan, 177-186.
- KEMÉNY G. Gábor (szerk.) 1956 Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. II. kötet. 1892–1900. Budapest, Tankönyvkiadó
- KEMÉNY G. Gábor (szerk.) 1999 Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában (1867-1918). VII. köt. (1914-1916). Budapest MTA Történettudományi Intézet
- KOCSIS András 2014 Az Osztrák-Magyar Monarchia az első világháború elején (1914-1915.) In: NÉMETH István (szerk.): Az első világháború 1914-1918. Tanulmányok és dokumentumok. Budapest, L’Harmattan, 123–138.
- LEONHARD, Jan–von HIRSCHJAUSSEN, Ulrike 2010: Empires and Nationalstaaten im 19. Jahrhundert, Göttingen, Vandenhoeck&Rupprecht
- MAJTÉNYI György 2007 A nemzetállam új ruhája. A multikulturalizmus Magyarországon. Budapest Gondolat Kiadó
- MARKÓ Béla 2014 A nemzetállam – rémálom. Népszabadság, augusztus 29.
- NEUMANN, Victor 2002 Federalism and Nationalism in the Austro-Hungarian Monarchy: Aurel C. Popovici’s Theory,” East European Politics & Societies (16) 854–869.
- POLLMANN Ferenc 2000 The Hungarian Government and the Austro-Hungarian Military Measures Against the Serbs During the First Period of the First World War. In: La Guerre Totale, La Défense Totale, 1789-2000. XVth International Congress of Military History, Stockholm, 2000. 339-345.
- POLLMANN Ferenc 2004 A békebontó mítosza. Ausztria-Magyarország felelőssége a világháború kirobbantásáért. In: MISKOLCZY Ambrus (szerk.): Mítoszok nyomában. Mítoszképzés és történetírás a Duna-tájon. Budapest, Gondolat
- POLLMANN Ferenc 2009 A szerbekkel szembeni osztrák-magyar atrocitások az első világháború kezdetén. Sabác, 1914. augusztus 17. Hadtörténelmi Közlemények, 3. 715-730.

- POLLMANN Ferenc 2010 A balkáni front, In: ROMSICS Ignác (szerk.): Magyarország az első világháborúban, Budapest, Kossuth Kiadó–Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 42–57.
- PÖLÖSKEI Ferenc 1970 Tisza István nemzetiségi politikája az első világháború előestéjén. Századok, (104) 1. 3–34.
- RAUCHENSTEINER, Manfred 2013 Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie. Wien–Köln–Weimar, Böhlau 93–118.
- SCHEER, Tamara 2009 Zwischen Front und Heimat. Österreich-Ungarns Militärverwaltungen im Ersten Weltkrieg. Frankfurt am Main Peter Lang 18-27.
- SZABÓ Dániel 1976 A magyar álláspontok helye a Szerbiával szembeni hadicélok rendszerében 1915-1918. Budapest Akadémiai Kiadó
- SZŰCS Jenő 1970 A nemzet historikuma és a történelemszemlélet nemzeti látószöge. (Hozzászólás egy vitához) (Értekezések a történeti tudományok köréből, 51.) Budapest, Akadémiai Kiadó
- TISZA István 1923-1928 Összes Munkái Negyedik sorozat, 2-6. köt. Franklin Társulat, Budapest 1924-1928.
- VERMES Gábor 1994 Tisza István. Budapest, Századvég 170-189.
- VYŠŇY, Paul 1977 Neoslavism and the Chechs, 1898-1914. Cambridge University Press, Cambridge 1977. 248-257.